Ibn Arabi's Mystical Journeys in "A Small Death": A Reading Based on Twelve Heroic Archetypes

Mohammad Reza Movahedi[*]
Atefeh Saleh[**]

The novel The Small Death (Al-Mawt al-Saghir), written by the Saudi author and International Prize for Arabic Fiction (Arabic Booker) winner Mohammed Hasan Alwan, provides an innovative narrative re-reading of the life, mystical experiences, and spiritual journey of Ibn Arabi within the framework of a historical-philosophical novel. The primary question of this research is whether the structure of the twelve journeys narrated in the novel can be analyzed and interpreted based on the twelve-stage Hero's Journey theory, specifically the model proposed by Carol Pearson, and how this relates to the internal and mystical transformations of the protagonist. The methodology of this article is descriptive-analytical, grounded in an interdisciplinary approach incorporating comparative literature, archetypal criticism, and Islamic mysticism. Data were extracted through textual analysis of the novel and the mapping of the twelve journeys onto Pearson's archetypes. The findings indicate that by dividing Ibn Arabi's life into twelve journeys, Alwan not only presents a model congruent with traditional mystical sulūk (spiritual path) but also delineates the character's psychological, epistemological, and existential transformations in accordance with the sequence of archetypes such as the Innocent, the Orphan, the Seeker, the Warrior, the Lover, the Destroyer, the Creator, and the Ruler. Consequently, Ibn Arabi is portrayed as a mythic, heroic figure whose external journey across the world reflects his internal quest toward the unity of existence (wahdat al-wujūd), the discovery of truth, and self-realization. This

[*] Corresponding Author: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran.
Movahedi1345@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-6706-6950
[**] PhD Student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran.
aatefehsaleh@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-2483-2923

juxtaposition of Islamic mysticism and archetypal structure opens new horizons for reading contemporary mystical novels.

Keywords: Ibn Arabi, The Small Death (Al-Mawt al-Saghir), Mohammed Hasan Alwan, mystical journey, hero's journey archetype.

Introduction

Reflecting History in the Mirror of Mystical Narrative

Mohammed Hasan Alwan's novel, The Small Death, published in 2016 and winner of the 2017 International Prize for Arabic Fiction, represents a significant development in contemporary Arabic literature by portraying a parallel image of Ibn Arabi as a "fearful lover" (al-ʿāshiq al-khāʾif). In this novel, Ibn Arabi's mystical legacy is conveyed to the Arab world through a manuscript passed from hand to hand over the centuries, serving as a platform for the intersection of history and myth. The author organizes his narrative into twelve journeys, comprising one hundred narrative units; a structure that not only regulates the rhythm of the narrative but also allows the text to oscillate between two axes: the life of Ibn Arabi and the geographical path of the manuscript.

This juxtaposition of the two narrative lines the journeys of Ibn Arabi and the path of the manuscript exhibits meaningful symmetries, albeit with reversed starting points: the manuscript originates in the East (Azerbaijan) and terminates in Beirut, whereas Ibn Arabi's journeys begin in Seville and conclude in Damascus. This historical trajectory overlaps with Ibn Arabi's experiences, as he describes in his biography the wars, fragmentations, and collapses that shook the foundations of that era. The novel's language is multi-layered, shifting from poetic expression to historiographical narrative depending on the context.

Ibn Arabi (Muhyiddin, the Greatest Master) was born in 560 AH/1165 CE in Spain and died in 638 AH/1240 CE in Damascus. He held that knowledge (ilm) transcends mere cognition (maʿrifa) and considered the goal of the mystical path to be the realization of the "unity of existence," implying that the relationship between God and the world is one of manifestation and shadow. Alwan's novel is structured based on Ibn Arabi's internal journeys, which can be interpreted through the lens of Carol Pearson's theory of human psychological development

(encompassing the stages of the Self, the Soul, and the Self-Realization). This research employs an interdisciplinary approach to examine Ibn Arabi's twelve journeys through the lens of Pearson's hero archetypes to uncover the mythic capacities embedded in contemporary mystical fiction. The necessity of this study lies in the fact that most previous analyses have focused solely on historical or content-based aspects, whereas a comprehensive analysis of the twelve journeys based on Pearson's theory provides a novel and coherent reading.

Analysis of the Twelve Journeys

1. **The Innocent:** The first journey begins with Ibn Arabi's birth in Murcia. Guided by his midwife, Fatima, who emphasizes the importance of a pure heart, he begins his spiritual training.
2. **The Orphan:** Following his separation from Fatima, Ibn Arabi loses his primary support system. In Seville, he must navigate his own path toward the "inward" rather than following his father's external career.
3. **The Warrior:** At fifteen, Ibn Arabi struggles courageously for a deeper meaning in life, defying his father and engaging in arduous spiritual combat to find his first *Watad* (spiritual pillar).
4. **The Caregiver:** Following the death of his parents, Ibn Arabi assumes responsibility for his younger sisters, acting as their protector and guardian.
5. **The Seeker:** He embarks on a continuous quest to find his second *Watad*, a journey that leads him from Bejaia to Cairo.
6. **The Lover:** In Mecca, he falls in love with Nizam, the daughter of Zahir Isfahani, and composes *The Interpreter of Desires* (*Tarjuman al-Ashwaq*) to celebrate his mystical devotion.
7. **The Destroyer:** Facing rejection and the censure of others, he experiences a rupture in his attachments, abandoning his studies and writings to pursue a deeper spiritual stripping.
8. **The Creator:** In prison, he defends his work by writing a commentary on *Tarjuman al-Ashwaq* and experiences peak visionary revelations, re-creating his destiny.

9. **The Ruler:** He achieves a sense of responsibility toward his family and associates, reaching a state of internal unity.
10. **The Magician:** Through his meeting with Shams Tabrizi, he realizes that love is his true religion and gains a transformative perspective on existence.
11. **The Sage:** After finding his fourth *Watad*, he enters a year of seclusion, achieving union with cosmic truth.
12. **The Jester:** In his final journey, he defies social and political norms, maintaining his integrity despite extreme poverty and isolation until his death.

Conclusion

This research demonstrates that the structure of Ibn Arabi's twelve journeys in The Small Death closely aligns with Carol Pearson's Hero's Journey theory. This division not only advances the narrative systematically but also illustrates how Ibn Arabi's mystical life evolved through the stages of the "Self," the "Soul," and "Self-Realization". Mohammed Hasan Alwan has transformed Ibn Arabi into a mythic figure whose external journey mirrors an internal progression toward the unity of existence. This novel transcends simple biography, offering a deep psychological examination of the mystic facing the challenges of the world, love, and power. The use of the term "journey" instead of "chapter" emphasizes the continuous nature of the spiritual sulūk. Ultimately, this study confirms that integrating archetypal theory with Islamic mysticism provides new horizons for understanding both classical mystical texts and contemporary literature, presenting Ibn Arabi not merely as a traditionalist, but as a hero who has traversed all stages of the soul's trial to attain complete realization.

References

Aryan, H. (2009) "Journey" from the perspective of the Quran, mysticism, and mystical literature. Journal of Persian Literature, 5(13), 170-193.

Ibn Arabi, M. (2006) Fusus al-Hikam (The Bezels of Wisdom), trans. M.A. Movahhed& S. Movahhed. Tehran: Karnameh.

Stace, W. T. (1996) Mysticism and Philosophy, trans. B. Khorramshahi. Tehran: Soroush.

Izadi, Z., &Asoudi, A. (2021) An investigation of the Ruler archetype in The Small Death based on Pearson-Marr theory. Journal of Arabic Literature, 13(4), 1-15.

Izutsu, T. (1993) The Life and Thought of Ibn Arabi, trans. H. Hemmati. Keyhan-e Farhangi, 10(1), 38-41.

Baghi-Nejad, A. (2021) Biography: Nature, structure, and genres. Research on Persian Prose and Poetry, 5(11), 183-208.

Barzegar Khaleghi, M. R. (1992) On the life, works, and thoughts of Ibn Arabi. Adabestan-e Farhang-o-Honar, (34), 6-13.

Bahar-Nejad, Z. (2007) Ibn Arabi and the theory of unity of existence. Ayeneh-ye Marefat, (10), 43-65.

Parsi-Nejad, K. (2006) Fictional biography. Mahnameh-ye Adabiyat-e Dastani, 12(104), 21-23.

Pearson, C. (2015) Awakening the Heroes Within, trans. F. Foroud. Tehran: Kelk-e Azadegan.

Jahangiri, M. (2015) Muhyiddin Ibn Arabi: A Prominent Figure in Islamic Mysticism (7th ed.). Tehran: University of Tehran Press.

فصلنامه علمی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»
شماره هشتادم، بهار ۱۴۰۵: ۴۹-۲۵
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷
نوع مقاله: پژوهشی

سفرهای عرفانیِ ابن‌عربی در رمان «گاهِ ناچیزی مرگ»: خوانشی بر مبنای دوازده کهن‌الگو

محمدرضا موحدی*
عاطفه صالح**

چکیده

رمان «گاهِ ناچیزیِ مرگ» (الموت الصغیر) نوشتۀ محمدحسن علوان، نویسندۀ سعودی و برندۀ جایزۀ بوکر عربی، بازخوانی‌ای روایی و نوآورانه از زندگی، تجربه‌های عرفانی و سیر و سلوک ابن‌عربی در قالب رمان تاریخی- فلسفی است. مسئلۀ اصلی این پژوهش آن است که آیا ساختار دوازده‌سفرۀ روایت ابن‌عربی در این رمان را می‌توان بر مبنای نظریۀ کهن‌الگوهای دوازده‌گانۀ سفر قهرمان، به‌ویژه در الگوی پیشنهادی «کارول پیرسون»، تحلیل و تبیین کرد و نسبت آن را با تحولات درونی و عرفانی شخصیت اصلی نشان داد. روش تحقیق در این مقاله، توصیفی- تحلیلی و مبتنی بر خوانش بینارشته‌ای (ادبیات تطبیقی، نقد اسطوره‌ای و عرفان اسلامی) است و داده‌ها از طریق تحلیل متن رمان و تطبیق مراحل سفرهای دوازده‌گانه با کهن‌الگوهای پیرسون استخراج شده‌اند. یافته‌های

* نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران
Movahedi1345@yahoo.com
https: //orcid.org/0000-0001-6706-6950

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران
aatefehsaleh@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-2483-2923

پژوهش نشان می‌دهد که علوان با تقسیم زندگی ابن‌عربی به دوازده سفر، نه‌تنها الگویی همسو با سلوک سنتی عرفانی ارائه می‌کند، بلکه سیر دگرگونی‌های روانی، معرفتی و وجودی شخصیت را نیز مطابق با توالی کهن‌الگوهای «معصوم»، «یتیم»، «جست‌وجوگر»، «جنگجو»، «عاشق»، «ویرانگر»، «آفریننده»، «فرمانروا/ حاکم» و دیگر مراحل ترسیم می‌نماید. در نتیجه ابن‌عربی در این رمان در هیئتی اسطوره‌وار و قهرمانانه بازنمایی می‌شود که سفر بیرونی او در جهان، بازتابی از سفر درونی به سوی وحدت وجود، کشف حقیقت و تحقق خویشتن است. این هم‌نشینی عرفان اسلامی و ساختار اسطوره‌ای، افق تازه‌ای برای خوانش رمان‌های عرفانی معاصر می‌گشاید.

واژه‌های کلیدی: ابن‌عربی، گاهِ ناچیزیِ مرگ، محمدحسن علوان، سفر عرفانی، کهن‌الگوی سفر قهرمان.

مقدمه

رمان «الموت الصغیر» اثر نویسندۀ سعودی، محمدحسن علوان، رمانی است که نخستین‌بار در سال ۲۰۱۶ به همت انتشارات دارالساقی در لندن انتشار یافت. این اثر که از مهم‌ترین نمونه‌های رمان‌نویسی معاصر عربی به شمار می‌رود، در سال ۲۰۱۷ موفق به کسب «جایزه جهانی رمان عربی» مشهور به «بوکر عربی» شد و نام نویسنده‌اش را در عرصه ادبیات جهان عرب بیش از پیش مطرح ساخت. در مطبوعات عربی درباره این رمان گفته شد که: ««موت صغیر» رحلات صوفیۀ تعری خبایا التاریخ»؛ (رمان موت صغیر، روایتی است از سفری صوفیانه که لایه‌های پنهان تاریخ را می‌گشاید) و عموماً به چندلایه بودن اثر، چنین توجه دادند که: «محمدحسن علوان یطرح سیرۀ موازیۀ لابن عربی العاشق الخائف. فی هذه‌الروایه، مخطوط قدیم یتنقل من ید إلی ید یحکی حال‌العرب منذ قرون» (محمدحسن علوان در این اثر، سیمای موازی ابن‌عربی را در هیأت عاشقی خائف به تصویر می‌کشد. در این رمان، میراث عرفانی ابن‌عربی در گذر قرون، در قاب نسخه‌ای خطی که از دستی به دستی دیگر می‌رود، با جهان عرب سخن می‌گوید).

علوان در موت صغیر به داستان زندگی و سرگذشت ابن‌عربی از لحظاتی پیش از تولد تا لحظاتی پس از مرگ او می‌پردازد و در واقع زندگی‌نامه‌ای داستانی ترتیب داده است. این گونۀ ادبی در سال‌های اخیر، با گرایشی بیش از پیش به بازنمایی «دیگری» پرداخته است؛ دیگری‌ای که می‌تواند چهره‌ای دینی، شخصیتی سیاسی، یا حتی نمادی از هویت فرهنگی عام باشد. روی آوردن به این عرصه، تجربه‌ای نو در روایت‌پردازی معاصر عربی است که در پرتو متون و مرویّات پیشین شکل گرفته و شخصیت «دیگری» را، به‌ویژه در سیمای دینداران و اشراقات آنان، به کانون روایت بدل می‌سازد. همان‌گونه که پیشتر در بازآفرینی چهره‌هایی چون جلال‌الدین مولوی یا عمر خیام شاهد بوده‌ایم، حضور شخصیت‌های دینی، به‌ویژه عارفان، در رمان امروز بیش از پیش پررنگ شده و حتی به پیدایش اصطلاح «رمان عرفانی» انجامیده است؛ گونه‌ای که شخصیت‌هایی عارف را به محور جهان داستانی خود تبدیل می‌کند.

نویسنده، ساختار روایی خود را در قالب دوازده سفر سامان داده است که در مجموع

صد واحد روایی را در برمی‌گیرد؛ با این تفاوت که واحد نخست که به نسخه خطی اختصاص یافته، خارج از شمار سفرها قرار دارد. این چینش، علاوه بر ایجاد تنوع در ضرب‌آهنگ روایت، امکانی فراهم می‌آورد تا متن، پیوسته میان دو محور حرکت کند: سیر زندگی ابن‌عربی و سیر جغرافیایی نسخه خطی. پایان هر سفر با روایتی از نسخه و جابه‌جایی آن در مسیر تاریخ همراه است و آغاز هر واحد نیز با جمله‌ای از ابن‌عربی گشوده می‌شود؛ جمله‌هایی که چون «تمهید» یا «کلیدواژه»ای عمل می‌کنند و با مضمون همان واحد، هم‌سویی معنایی دارند.

این هم‌نشینی دو خط روایی -سفرهای ابن‌عربی و مسیر نسخه خطی- واجد تقارن‌های معنادار است، هرچند نقطه آغازشان وارونه است: نسخه خطی از شرق، از آذربایجان راه می‌افتد و سرانجام در بیروت توقف می‌کند؛ در حالی که سفرهای ابن‌عربی از اشبیلیه آغاز می‌شود و در دمشق به پایان می‌رسد. مسیر نسخه با شکست‌ها و فروپاشی‌هایی که جهان اسلام تجربه کرده -تا رسیدن به فاجعه سوریه و ماجرای پناه‌جویی که نسخه را از برادرش دریافت کرد- هم‌زمان و هم‌سویه است. این سیر تاریخی با تجربه‌های ابن‌عربی نیز هم‌پوشانی دارد؛ او در سیرت خود از جنگ‌ها، تفرقه‌ها و شکست‌هایی سخن می‌گوید که شالوده آن، روزگار را می‌لرزاند (ردهٔ حسین الحارثی، ۲۰۱۷: ۳۵۵۰).

یکی از وجوه برجسته این رمان، زبان آن است؛ زبانی چندسطحی و چندلایه که در ساحت‌های گوناگون حرکت می‌کند و به تناسب موقعیت، از بیانی شاعرانه تا به تعبیر خانم سمیره رده، روایتی تاریخ‌نگارانه، تغییر لحن می‌دهد (همان: ۳۵۹۰). با این همه، غیبت آشکار منابع و مآخذ در روایت به گونه‌ای است که هرچند خواننده با اثری هنری و رمان‌گونه رو به‌رو است، این فقدان، از منظر پژوهش و مستندسازی بر اثر سایه می‌افکند. علوان در بازآفرینی زندگی‌نامه ابن‌عربی به مواد و منابع متعددی تکیه کرده، اما نام و نشانی از آنها نمی‌آورد؛ حال آنکه وفور این منابع و اهمیتشان در بازسازی تصویر تاریخی، اقتضا می‌کرد در متن یا دست‌کم در پی‌نوشت‌ها و پایانِ اثر، بدان‌ها ارجاع شود.

نویسندهٔ زندگی‌نامه داستانی، از عناصر و امکانات داستانی بهره می‌برد تا ابعاد زندگی

شخصیت را ترسیم کند (باقی‌نژاد، ۱۳۹۹: ۱۸۸). این نوع زندگی‌نامه، «تلفیقی از تخیل و حقیقیت مطلق» است (پارسی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۲۱). در این رمان با دو داستان سروکار داریم: یکی داستان زندگی و سرگذشت ابن‌عربی و دیگری داستان‌هایی که نویسنده در پایان هر بخش (سفر) از سرگذشت نسخهٔ خطی او روایت می‌کند که از همان قرن هفتم ه.ق (چند سال پس از مرگ ابن‌عربی) و به دست سودکین (شاگرد و مرید ابن‌عربی) آغاز می‌شود و تا قرن حاضر (قرن پانزدهم هجری قمری) ادامه می‌یابد.

«ابوبکر محمد ابن‌عربی» در سال (۵۶۰ ه-۱۱۶۵ م) در شهر مرسیه در اسپانیا به دنیا آمد و در سال (۶۳۸ ه-۱۲۴۰ م) در شهر دمشق از دنیا رفت. شکل‌گیری حیات باطنی او بین اندلس و شرق جهان اسلام گذشت (ایزوتسو، ۱۳۷۲: ۳۸). معروف‌ترین لقب او، «محیی‌الدین» به معنای «زنده‌کننده دین» بیانگر نقش ابن‌عربی در حیات بخشیدن به عرفان است. لقب دیگرش، «شیخ اکبر»، او را به عنوان بزرگ‌ترین رهبر معنوی زمان خودش معرفی می‌کند (همان: ۳۹). پدرش، «علی ابن‌عربی» نزد ابن مردنیش از سپهسالاران و والیان خلیفهٔ عباسی بود و با ابن‌رشد دوستی داشت. مادرش «نور»، زنی پرهیزکار بود. دو خواهر داشت و دایی‌ها و عمویش از صوفیان مهم زمان خود بودند (قلیچ، ۱۳۹۱: ۱۵-۱۴).

نخستین همسر او «مریم»، صاحب مقام کشف و شهود بود و در تحول معنوی ابن‌عربی، تأثیر بزرگی داشت. «زینب»، دختر مریم و ابن‌عربی نیز از زمان کودکی به مقام کشف رسیده بود. ابن عربی دو پسر به نام‌های «عمادالدین» و «سعدالدین» داشت که آنها نیز اهل علم و عرفان بودند (جهانگیری، ۱۳۹۴: ۱۳- ۱۴). «فاطمه قرطبی» نیز از نخستین کسانی بود که بر ابن‌عربی، تأثیر بسیاری گذاشت (کاویانی، ۱۳۶۸: ۱۶). ابن عربی دوران زندگی اولیهٔ خود را اسیر زرق و برق و جذابیت‌های زندگی در شهر اشبیلیه بود و آن دوران را «ایام جاهلیه» می‌خواند (عداس، ۱۳۸۷: ۷۸). او در هجده سالگی با همسر عارف خود، مریم ازدواج کرد. نصیحت‌های همسر و مادر، خواب‌هایی که دربارهٔ جهنم دیده بود و همچنین مرگ پدرش -که خود پدر از آن خبر داده بود- عواملی بودند که او را به سوی زهد و تصوف کشاندند. او در ۲۱ سالگی به تصوف و عرفان روی آورد (برزگر خالقی، ۱۳۷۱: ۶).

دربارهٔ ابن‌عربی از زمان حیاتش تاکنون، قضاوت‌های مختلفی شده است. به هر صورت او هرچه باشد، اما حقیقتی را درباره‌اش نمی‌شود انکار کرد و آن هم اینکه بیش از چهارصد جلد کتاب به او نسبت داده شده است (عداس، ۱۳۸۲: ۲۱). در میان آثار ابن‌عربی، «فتوحات مکیه» و «فصوص‌الحکم»، جایگاه ویژه‌ای دارد. فتوحات را در مکه و در سال ۵۹۸ شروع کرد و فصوص‌الحکم، وصیت‌نامهٔ فکری و عقیدتی او است (ابن‌عربی، ۱۳۸۵: ۳۰). کتاب دیگرش، دیوان «ترجمان الأشواق» را نیز به دلیل عشق و علاقه به نظام، دختر مکین‌الدین زاهر اصفهانی سرود (همان: ۳۴). در پاسخ به تهمت‌زنندگان درباره طرح عشق زمینی، سروده‌هایش را در ترجمان‌الاشواق دارای معانی عمیق عرفانی می‌داند و تأکید می‌کند که ظاهر این قصیده‌ها ستایش دختر مکین‌الدین و باطن آنها دارای اسرار و معانی پنهانی است (خزایی، ۱۳۸۸: ۲۲). ابن‌عربی مدعی است «کلام امثال وی چون از عالم امر نازل شده است، تابع نظام واحدی است» (کاکایی، ۱۳۷۹: ۱۳۸)؛ یعنی مطالب در عمق و باطن به هم ارتباط دارند، هرچند در ظاهر آنها این ارتباط دیده نشود.

در تصوف اسلامی، عده‌ای علم را مانع از سیر و سلوک عرفانی می‌دانستند (شجاری، ۱۳۸۹الف: ۲۰)؛ اما ابن‌عربی، «علم را برتر از معرفت و عالِم را کامل‌تر از عارف می‌داند» (همان: ۳۷) و «در زمینه‌های گوناگون از جمله الهیات، جهان‌شناسی، مردم‌شناسی، روان‌شناسی و تفسیر قرآن، تألیفات بسیار دارد» (کاویانی، ۱۳۶۸: ۱۷). او «هدف از سیر و سلوک را درک وحدت وجود می‌داند» (شجاری، ۱۳۸۹ب: ۱۳۷) و معتقد است که «رابطهٔ خدا و جهان، رابطهٔ ظاهر و مظهر و سایه و صاحب سایه است» (طاهریان، ۱۳۸۹: ۷۵). بنابراین ابن‌عربی، هدف از سیر و سلوک یا همان سفر عارف را رسیدن به اندیشهٔ وحدت وجود و یگانگی خلق با خالق یا جهان با خدا می‌داند؛ زیرا سالک در سیر آفاقی درمی‌یابد که در سراسر هستی، جز حق وجود ندارد و همه عالم، مظاهر خدا هستند (فخار نوغانی، ۱۳۹۴: ۱۳۱).

وحدت وجود را می‌توان اینگونه تعریف کرد که «جهان، آفریده‌ای متمایز از خدا نیست» (استیس، ۱۳۷۵: ۲۱۴). هرچند برخی ابن‌عربی را واضع نظریهٔ وحدت وجود می‌دانند، با این حال معتقدند که او این اصطلاح را در آثارش به کار نبرده و تنها از گزاره‌هایی شبیه به آن استفاده کرده است (چیتیک، ۱۳۸۴: ۲۵). اما او در دو کتاب «رساله

فی تصوف» و «کتاب‌المعرفه» به این اصطلاح تصریح کرده است (بهارنژاد، ۱۳۸۶: ۴۳). بر اساس عرفان اسلامی، انسان از آغاز آفرینش تا واپسین روز و رسیدن رستاخیز همواره در سفر است (العبادی، ۱۳۴۷: ۲۴۸).

رمان «الموت الصغیر» بر اساس سفرهای انفسیِ ابن‌عربی فصل‌بندی شده است. سفرهایی که گاه با پرندهٔ خیال و در عوالم الخیال صورت گرفته است. نکته‌ای که علوان نیز به نیکی از زبان ابن‌عربی نقل می‌کند: «... سکنت خیالی کل لحظه من یومی و لیلتی» (علوان، ۲۰۱۷ : ۳۱۲). اینگونه به نظر می‌رسد که اساس زندگی ابن‌عربی و تحولات درونی و شخصیتی او بر مبنای سفرهایش بوده است؛ ضمن اینکه سفر و سیر و سلوک از مهم‌ترین ارکان عرفان نیز بوده، زیرا عارف با سفر در جهان بیرون، از خود و سفر در جهان درون خویش، مرحله به مرحله پیش می‌رود تا به هدف خود که رسیدن به خودشناسی است، برسد. این اثر به بسیاری از زبان‌های زندهٔ جهان از جمله فارسی برگردانیده شد و آقای امیرحسین الهیاری آن را با نام «گاهِ ناچیزی مرگ» به فارسی درآورده است.

در این مقاله سعی بر آن است تا سفرهای دوازده‌گانه ابن‌عربی در این رمان بر اساس نظریهٔ سفر قهرمان کارول پیرسون که آن نیز دارای دوازده کهن‌الگو است بررسی شود. این کهن‌الگوهای دوازده‌گانه عبارتند از: معصوم، یتیم، جنگجو، حامی، جست‌وجوگر، عاشق، ویران‌گر، آفرینش‌گر، حاکم، جادوگر، فرزانه و لوده. کارول پیرسون، پژوهشگر آمریکایی در زمینهٔ ادیان، اسطوره‌ها و کهن‌الگوها در کتاب «بیداری قهرمان درون» اعتقاد دارد که «مراحل سفر قهرمان به گونه‌ای دقیق با مراحل رشد روانی انسان هم‌تراز است. ابتدا خود را پرورش می‌دهیم؛ سپس با جان روبه‌رو می‌شویم و سرانجام یک خویشتن منحصربه‌فرد را به دنیا می‌آوریم. سفر خود به ما یاد می‌دهد که چگونه در جهان، ایمن و موفق باشیم. سفر جان به ما کمک می‌کند تا در نتیجهٔ رویارویی با ژرف‌ترین اسرار زندگی، واقعی و اصیل شویم و سفر خویشتن، راه را به ما نشان می‌دهد تا اصالت، قدرت و آزادی‌مان را دریابیم و ابراز کنیم» (پیرسون، ۱۳۹۴: ۵۸). در مرحلهٔ خود، چهار کهن‌الگوی معصوم، یتیم، جنگجو و حامی، در مرحلهٔ جان، چهار کهن‌الگوی جست‌وجوگر، عاشق، ویرانگر، آفرینش‌گر و در مرحلهٔ خویشتن، چهار کهن‌الگوی حاکم، جادوگر، فرزانه و لوده فعال می‌شود.

پرسش‌های پژوهش

۱. ساختار دوازده‌سفرهٔ رمان «گاه ناچیزی مرگ» تا چه اندازه با الگوی دوازده‌گانهٔ کهن‌الگوهای سفر قهرمان در نظریهٔ کارول پیرسون انطباق دارد؟
۲. هر یک از سفرهای ابن عربی در رمان، بیانگر کدام کهن‌الگوی روانی- اسطوره‌ای است؟
۳. چگونه سیر تحولات عرفانی و درونی ابن عربی در این رمان، از «خود» به «جان» و سپس به «خویشتن» حرکت می‌کند؟
۴. این هم‌نشینی عرفان اسلامی و کهن‌الگوهای اسطوره‌ای، چه نقشی در اسطوره‌وار شدن شخصیت ابن عربی در روایت دارد؟

هدف و ضرورت پژوهش

هدف این پژوهش، تبیین ساختار روایی و معنایی رمان «گاهِ ناچیزی مرگ» از منظر نظریهٔ کهن‌الگوهای سفر قهرمان و نشان دادن ظرفیت‌های اسطوره‌ای نهفته در روایت عرفانی معاصر است. ضرورت تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که اغلب پژوهش‌های پیشین یا بر جنبه‌های تاریخی و محتوایی رمان تمرکز داشته‌اند یا تنها یک یا دو کهن‌الگو را بررسی کرده‌اند؛ در حالی که تحلیل جامع دوازده‌گانهٔ سفرهای ابن‌عربی بر مبنای نظریهٔ پیرسون، تاکنون به صورت منسجم انجام نشده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های زیادی دربارهٔ زندگی، اندیشه و آثار ابن‌عربی انجام شده است، ولی پژوهش‌هایی که به بررسی رمان «گاه ناچیزی مرگ» (موت صغیر) پرداخته‌اند، یک پایان‌نامه و پنج مقاله است که عبارتند از:

کاظم علیلو (۱۴۰۰) در پایان‌نامهٔ ارشد خود با عنوان «بررسی و تحلیل عناصر داستانی رمان موت صغیر» علاوه بر بررسی عناصر داستان در این رمان، آن را از لحاظ محتوایی نیز بررسی کرده است.

غیبی و همکاران (۱۳۹۹) در مقالهٔ «الاتصال غیر اللفظی فی روایه موت صغیر لمحمد

حسن علوان دراسه سیمیولوجیه»، این رمان را بر اساس رویکرد نشانه‌شناسی بررسی کرده‌اند.

قربی (۱۳۹۹) در مقالهٔ «شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان «موت صغیر» اثر محمدحسن علوان» با بررسی رمان به این نتیجه می‌رسد که نویسنده از انواع شخصیت‌ها استفاده کرده است و به شیوه‌های مختلفی آنها را معرفی می‌کند.

ناظمیان و همکاران (۱۴۰۰) در مقالهٔ «تحلیل روایه موت صغیر علی اساس المنهج النفسی (نظریات فروید و لاکان نموذجا)»، رمان موت صغیر را بر اساس رویکرد روان‌شناختی بررسی کرده‌اند.

ایزدی و اسودی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی کهن‌الگوی حاکم در رمان موت صغیر بر اساس نظریهٔ پیرسون کی‌مار» با بررسی شخصیت ابن‌عربی در رمان موت صغیر بر اساس نظریهٔ پیرسون کی‌مار به این نتیجه می‌رسند که بین نظریهٔ انسان کامل ابن‌عربی و کهن‌الگوی حاکم پیرسون کی‌مار ارتباط وجود دارد.

حیدری (۱۴۰۰) در مقالهٔ «بررسی شخصیت‌شناختی ابن‌عربی در رمان موت صغیر اثر محمدحسن علوان بر پایهٔ کهن‌الگوی آنیما» با بررسی رمان اثبات می‌کند که کهن‌الگوی آنیما در قالب معشوق، وتد، راهنما و... نمایان شده است.

در این تحقیق سعی بر آن است تا سفرهای دوازده‌گانه ابن‌عربی در رمان «گاه ناچیزی مرگ» (موت صغیر) بر اساس نظریهٔ سفر قهرمان پیرسون بررسی شود. از این نظر موضوع تحقیق، تازگی دارد و با پژوهش‌های پیشین متفاوت است.

روش و شیوهٔ پژوهش

روش تحقیق در این مقاله، توصیفی- تحلیلی و مبتنی بر رویکرد بینارشته‌ای است. داده‌ها از طریق خوانش دقیق متن رمان «گاه ناچیزی مرگ» استخراج شده و سپس با مؤلفه‌های نظریهٔ کهن‌الگوهای سفر قهرمان کارول پیرسون تطبیق داده شده‌اند. تحلیل‌ها بر پایهٔ نقد اسطوره‌ای، روان‌شناسی تحلیلی و مفاهیم عرفان اسلامی انجام شده است.

مبانی نظری و پیشینهٔ پژوهش

تعریف علمی کهن‌الگو

کهن‌الگو[1]، مفهومی بنیادین در روان‌شناسی تحلیلی *کارل گوستاو یونگ* است و به الگوهای ازلی، مشترک و ناخودآگاهی اطلاق می‌شود که در ضمیر جمعی انسان‌ها حضور دارند و در اسطوره‌ها، ادبیات، رؤیاها و روایت‌ها تجلی می‌یابند. کهن‌الگوها، ساختارهایی معنایی هستند که تجربه‌های بنیادین انسانی چون تولد، مرگ، سفر، عشق، رنج و رستگاری را سامان می‌دهند. در روایت‌های داستانی، کهن‌الگوها اغلب در قالب شخصیت‌ها، مراحل سفر و کنش‌های نمادین ظهور می‌کنند.

کارول پیرسون با توسعهٔ نظریهٔ سفر قهرمان، دوازده کهن‌الگوی اصلی را معرفی می‌کند که در سه مرحلهٔ «خود»، «جان» و «خویشتن» فعال می‌شوند: معصوم، یتیم، جنگجو، حامی، جست‌وجوگر، عاشق، ویرانگر، آفرینش‌گر، حاکم، جادوگر، فرزانه و لوده. از منظر پیرسون، این کهن‌الگوها نه‌تنها مراحل روایت قهرمان، بلکه مراحل رشد روانی و وجودی انسان را بازنمایی می‌کنند.

بررسی سفرهای ابن عربی در رمان گاه ناچیزی مرگ

رمان «گاهِ ناچیزی مرگ» در دوازده فصل نوشته شده که نویسنده به جای واژهٔ «فصل»، از واژهٔ «سفر» استفاده کرده است و سفر آخر را به جای سفر دوازدهم، سفر پایانی می‌نامد. دلیل انتخاب عدد دوازده می‌تواند اشاره‌ای باشد به کامل شدن و دوباره از نو آغاز شدن؛ مانند دوازده ماه سال و دوازده برج فلکی که پس از طی کردن آنها، سال از نو شروع می‌شود؛ به‌ویژه اینکه در سفر اول، ابن‌عربی از مادر زاییده می‌شود و در سفر پایانی، از دنیا می‌رود. ابن‌عربی در تمام دوران میان تولد و مرگ (سفر اول و سفر پایانی) در سفر است: «از زمانی که خداوند مرا در مرسیه به دنیا آورد، تا زمانی که در دمشق جانم را ستاند، در سفر بودم» (علوان، ۱۳۹۷: ۱۹). هر کدام از این سفرها، از چند بخش تشکیل می‌شود که در مجموع، کل رمان از صد بخش تشکیل شده است. در یک بخش (بخش نخست)، ابن عربیِ پنجاه‌ساله که چهار وتد خویش را یافته است،

1. Archetype

می‌خواهد داستان سرگذشتش را شروع کند. ۸۸ بخش مربوط به سرگذشت ابن‌عربی و ۱۱ بخش (بخش پایانی هر سفر، از سفر اول تا یازدهم)، روایت‌هایی مربوط به دست‌به‌دست شدن نسخهٔ خطی او است. سفر پایانی، تنها فصل کتاب است که روایتی از نسخهٔ خطی ندارد و لحظاتی پس از مرگ ابن‌عربی، رمان به پایان می‌رسد.

سفر اول: کهن‌الگوی معصوم

بر اساس سفرهای دوازده‌گانه پیرسون، نخستین کهن‌الگو در مرحلهٔ خود (اولین مرحله از مراحل سه‌گانه)، معصوم است. به عقیدهٔ پیرسون، معصوم، شخصیت و نقش اجتماعی مثبت دارد و با اجتماع سازگار است (پیرسون، ۱۳۹۴: ۷۰). در سفر اول، ابن‌عربی از مادر زاده می‌شود: «زهدان‌ها وطن ما بودند و با زاده شدن، از آنها دور شدیم» (علوان، ۱۳۹۷: ۷). از همان آغاز کودکی و سفر اول که ابن‌عربی از رحم مادر در شهر مرسیه به دنیا می‌آید و اولین سفر او محسوب می‌شود: «فراق آن برزخ نخستین، آن زهدان گرم و خلوت، ماتم اول من بود و توشهٔ آغاز سفرم. چه ماتمی بالاتر از اینکه از آن برزخ کشف در کشف به دنیایی بیایی که یکسره جهل در جهل است» (همان: ۸)، با حضور قابله‌اش «فاطمه» و توصیه‌های او که تأثیر بسیاری بر ابن‌عربی داشت، همراه است: «روزی نبود که انگشت بر سینه‌ام نگذارد و به قلبم اشاره نکند که: این را پاک نگه‌دار!» (همان). پیش از یک‌سالگی بدون اینکه بیفتد، راه می‌رود و فاطمه پیشگویی می‌کند که زمان‌های درازی در عمرش را در سفر خواهد بود (همان: ۱۹).

در همان سال‌های اول زندگی ابن‌عربی، ابن مردنیش والی مرسیه با موحدین صلح می‌کند و دروازه‌های شهر مرسیه را باز می‌کنند و موحدین که شهر را محاصره کرده بودند، به مرسیه وارد می‌شوند. اهالی مرسیه با موحدین، رابطهٔ دوستانه‌ای پیدا می‌کنند و ابن مردنیش می‌میرد و این بهانه‌ای می‌شود برای سفر خانوادهٔ ابن‌عربی به اشبیلیه (علوان، ۱۳۹۷: ۳۲-۳۵). در این سفر، فاطمه نیز که عازم قرطبه است، تا میانهٔ راه با آنها هم‌سفر می‌شود و در همین فرصت، ابن‌عربی را از اوتاد چهارگانه آگاه می‌کند و به او تأکید می‌کند که «یکی از اوتاد چهارگانه قطعاً در اشبیلیه است» (همان: ۳۶) و او را به مداومت در پاک نگه داشتن قلبش سفارش می‌کند تا اوتاد او را بیابند. این سفر با توصیف یک چوپان پیر از شهر اشبیلیه تمام می‌شود (همان: ۴۱-۴۲). بنابراین در این

اولین سفر، ابن‌عربی در مرحلهٔ معصومیت قرار دارد و تنها به راهنمایی‌های فاطمه برای شروع عزیمت توجه دارد.

سفر دوم: کهن‌الگوی یتیم

در سفر دوم، فاطمه از ابن‌عربی جدا شده و به قرطبه رفته است. پس ابن‌عربی، حمایت‌ها و راهنمایی‌های او را دیگر ندارد و به‌نوعی با از دست دادن توصیه‌ها و حمایت‌های فاطمه، یتیم می‌شود. دیگر باید هر آنچه را در پی آن است، در درون خویش بیابد و به دعوت آغاز سفر قهرمانی خویش پاسخ دهد (پیرسون، ۱۳۹۴: ۲۲۵). آنها در سفر دوم به اشبیلیه می‌رسند و در خانه‌ای که والی اشبیلیه به پدر ابن‌عربی می‌دهد، ساکن می‌شوند. پدر ابن‌عربی در اشبیلیه نیز مانند مرسیه، شغل درباری دارد و کاتب دربار می‌شود. ابن‌عربی در این شهر به حلقهٔ درس رئیس فقهای شهر می‌رود (علوان، ۱۳۹۷: ۵۸-۵۲). پدر ابن‌عربی سعی دارد شنا، تیراندازی و اسب‌سواری را به او یاد دهد، اما ابن‌عربی به این کارها علاقه ندارد و پدرش را در پی ظواهر می‌داند، در حالی که خود در پی باطن است؛ زیرا او اعتقاد دارد: «شنا، غوطه‌ور شدن در ملکوت الهی است و تیراندازی، گفتن حقیقت به هنگام ترس و اسب‌سواری سفر برای کسب علوم» (همان: ۶۳).

ابن‌عربی بیشتر وقتش را در اشبیلیه در حلقه‌های درس می‌گذراند و با یوسف الکومی آشنا می‌شود و در مسیر سلوک قرار می‌گیرد. در همین حلقه‌های درس با احمد الحریری آشنا می‌شود که یکی از بهترین دوست‌های ابن‌عربی می‌شود. یوسف الکرمی از بین شاگردان خود، ابن‌عربی و الحریری را به کوه منتیار فرامی‌خواند و در آنجا رسالهٔ قشیری را می‌خوانند. الحریری قادر به خواندن است، اما ابن‌عربی نمی‌تواند رسالهٔ قشیری را بخواند و پیر، او را نزد خود نگه می‌دارد و دوباره از او می‌خواهد که رساله را بخواند و این‌بار ابن‌عربی می‌تواند بخواند (همان: ۷۷-۸۰). شیخ می‌گوید: «بار اول دست خود را بستم و تو سعی کردی و نمی‌توانستی و اکنون دستم را باز کردم و تو خواندی و شد» (همان: ۸۰). در این سفر، ابن‌عربی در مسیر سلوک قرار می‌گیرد و طی یک هفته که در کوه منتیار اقامت دارد، غذایش تنها یک مشت خرما و انجیر خشک است و رسالهٔ قشیری را در همین یک هفته از بر می‌کند (همان: ۷۹-۸۱).

سفر سوم: کهن‌الگوی جنگجو

در سومین کهن‌الگو از مرحلهٔ خود، پیرسون اعتقاد دارد که «هدف این فراخوان،

یافتن راهی برای زندگی است که اهمیت و عمق بیشتری داشته باشد» (پیرسون، ۱۳۹۴: ۲۲۸)؛ یعنی فرد شجاعانه در راه رسیدن به اهدافی که برای خود در مسیر زندگی تعیین کرده است، مبارزه می‌کند. به عبارت دیگر خواهان معنایی ژرف‌تر برای زندگی است و در این راه، تلاش و مبارزه می‌کند. در سومین سفر ابن‌عربی، برادر خلیفهٔ اشبیلیه می‌میرد و پدر ابن‌عربی به مراکش سفر می‌کند؛ اما ابن‌عربی را که حالا پانزده‌ساله شده است، با خود نمی‌برد. ابن‌عربی هم‌چنان در اشبیلیه است. حریری او را با بازار کتاب‌فروشان آشنا می‌کند و در آنجا فردریک را می‌بینند و به حلقهٔ درس او می‌پیوندند که از هر ملیت و نژادی به آن می‌آید. ابن‌عربی و حریری نزد فردریک، هفت جام شراب به نیت سفر به مشرق می‌نوشند؛ زیرا ابن‌جبیر، هفت جام نوشیده بود. ابن‌جبیر غرناطی، پیرمرد پرهیزکاری که والی غرناطه او را مجبور به خوردن هفت جام شراب می‌کند و در عوض هفت جام پر از دینار زر به او می‌دهد و ابن‌جبیر تصمیم می‌گیرد به مکه برود و دینارها را به عنوان کفاره بدهد (علوان، ۱۳۹۷: ۸۹-۱۰۰).

در این سفر، ابن‌عربی با کاروانی که پدرش رئیس آن است، به قرطبه می‌روند. والی قرطبه، دسته‌ای را به استقبال آنها می‌فرستد و آنها را به قصر می‌برد. پدر ابن‌عربی می‌خواهد که او کاتب یکی از والیان شود؛ اما ابن‌عربی نمی‌خواهد و ولیِّ خدا بودن را به نشست و برخاست با سلاطین ترجیح می‌دهد (همان: ۱۰۴) که بیانگر این است که رویایی برای زندگی دارد و می‌خواهد مطابق آن پیش برود. او در قرطبه به دیدار فاطمه می‌رود و به فاطمه می‌گوید: «هنوز وتد خود را نیافته‌ام» و دل خود را «با اخلاق نیک، سیرت زیبا و نیت درست» پاک کرده‌ام. فاطمه می‌گوید: «این نیمی از پاکی است پسرم... باید قلبت را آماده کنی تا با هر چیزی مواجه شود» (همان: ۱۰۵). به عبارتی دیگر یعنی همان مبارزه برای رسیدن به معنایی ژرف‌تر در زندگی.

آنها دوباره به اشبیلیه برمی‌گردند. پرتغالی‌ها به شنتفیله حمله می‌کنند و در اشبیلیه همه آمادهٔ جنگ می‌شوند. اما در این میان ابن‌عربی و حریری دوباره به مزرعه فردریک می‌روند و در آنجا شراب می‌خورند و می‌رقصند و در عین مستی، وضو می‌گیرند و نماز می‌خوانند (همان: ۱۱۲-۱۲۱). همهٔ این موارد بیانگر این است که ابن‌عربی برخلاف دیگران رفتار می‌کند و پی‌گیر خواسته‌های خود است.

خلیفهٔ اشبیلیه، فقه مالکی را منع می‌کند و ابن‌عربی که از این اوضاع و نبود کتاب ناامید است، باز هم به منزل فردریک می‌رود و شراب می‌نوشد و مست می‌شود. اما این‌بار به خود می‌آید و پشیمان می‌شود. در تاریکی می‌دود و لباس‌های پنبه‌ای و نرم خود را با لباس‌های کهنهٔ چوپانی عوض می‌کند و به گورستان می‌رود. به گوری وارد می‌شود و قرآن می‌خواند و پنج روز در آن گور می‌ماند. به عقیدهٔ خودش خدا خواسته که مست شود تا سزاوار توبه گردد (علوان، ۱۳۹۷: ۱۲۸-۱۳۶).

در همین سفر سوم است که ابن‌عربی برخلاف میلش، کاتب خلیفه می‌شود و با مریم ازدواج می‌کند (همان: ۱۳۷) و زینب (فرزند مریم و ابن عربی) به دنیا می‌آید (همان: ۱۵۴) و چندی بعد، فاطمه می‌میرد (همان: ۱۵۵).

خلیفه از ابن‌عربی می‌خواهد که با او به مراکش سفر کند؛ اما خلیفه در بین راه بیمار می‌شود و آنها مجبور می‌شوند هفت ماه در فاس بمانند. در فاس، ابن‌عربی به حلقه‌های درس می‌رود و اولیای الهی را می‌بیند و با آنها خلوت می‌کند و تجربه‌های جدید روحانی به دست می‌آورد (همان: ۱۴۸-۱۵۳).

بار دیگر به اشبیلیه بازمی‌گردد و پشیمان از اینکه قلبی را که فاطمه سفارش به پاکی‌اش کرده بود با نشست و برخاست با خلیفه و خوردن غذاهای قصر و قبول هدایا آلوده کرده است، دوباره به گورستان پناه می‌برد تا خود را پاک کند و شایستهٔ جذبهٔ الهی گردد. شش ماه، هر غروب به گور می‌رود و تا پگاه صبح در گور می‌نشیند. یک شب، یوسف الکومی را در گورستان می‌بیند و ۷۶ شب را با او می‌گذراند (همان: ۱۵۶-۱۵۷). کومی به او می‌گوید: «وتد اول تو هستم و وتد دوم تو در آفریقاست. پس به سوی او برو تا قلبت استوار گردد» (همان: ۱۵۸) و سفر سوم ابن‌عربی با یافتن وتد اولش به پایان می‌رسد.

در سفر سوم ابن‌عربی، کهن‌الگوی جنگجو بسیار پررنگ است. از توبه‌های طاقت‌فرسای او تا سرپیچی از خواستهٔ پدرش و با وجود مستی نماز خواندن و در راه خود بودن. او در راه اعتقاداتش و معنایی که در زندگی در پی آن است، می‌جنگد.

سفر چهارم: کهن‌الگوی حامی

کهن‌الگوی حامی، چهارمین و آخرین کهن‌الگوی مرحلهٔ خود است. حامی به دنبال آن است تا جهان را به مکانی بهتر و امن‌تر برای دیگران تبدیل کند و از دیگران حمایت کند (پیرسون، ۱۳۹۴: ۴۱۴). در سفر چهارم، ابن‌عربی زمانی که در سفر برای یافتن وتد

دوم است، مادرش از دنیا می‌رود و وقتی از سفر بازمی‌گردد، پدرش را هم از دست می‌دهد (علوان، ۱۳۹۷: ۱۷۰-۱۶۵). خلیفه از او می‌خواهد که همراه او به مراکش برود و منشی‌اش باشد. ابن‌عربی ابتدا نمی‌پذیرد، اما برای اینکه فرصتی به دست آمده تا وتد دوم را بیابد، قبول می‌کند و همراه همسر و فرزند و خواهرانش به مراکش می‌روند (همان: ۱۷۳-۱۷۵). در همین سفر، با بدر (یار، شاگرد، مرید و خدمت‌گزار وفادار ابن‌عربی) در حلقهٔ درس خودش آشنا می‌شود. ابن‌عربی با بدر به مرسیه می‌روند. خانهٔ کودکی‌اش را می‌فروشد. سهم خواهرانش را کنار می‌گذارد و سهم خود را در بازار مرسیه به فقیران می‌دهد (همان: ۱۸۱-۲۰۶). وی در سفر چهارم برای خواهران کوچک‌تر از خود که پدر و مادر را از دست داده‌اند، نقش حامی را می‌گیرد و آنان را چون فرزندان خویش با خود همراه می‌کند و سهم ارثیه‌شان را از پدر و مادرشان برایشان کنار می‌گذارد.

سفر پنجم: کهن‌الگوی جست‌وجوگر

جست‌وجوگر، پنجمین کهن‌الگو از کهن‌الگوهای دوازده‌گانه و نخستین کهن‌الگو از مرحلهٔ (دوم) «جان» است. در سفر پنجم، ابن‌عربی به هر جا که می‌رود و هر کاری که می‌کند، ذهنش در پی یافتن وتد دوم خویش است. شروع به نوشتن کتابی جدید می‌کند تا ذهنش را مشغول کند. در این هنگام خلیفهٔ جدید مراکش، ابن عربی را از تدریس در مساجد منع می‌کند. او خوابی را که در آن پرنده‌ای به او فرمان داده تا با مردی از مراکش به مکه سفر کند، برای همسرش مریم تعریف می‌کند و مریم می‌گوید که آن مرد را می‌شناسد و همهٔ اینها بهانه‌ای برای سفر بعدی ابن‌عربی می‌شود. آن مرد «ابوبکر حصار»، ریاضی‌دانی است که چهار سال منتظر ابن‌عربی بوده است. ابن‌عربی با مریم و زینب و بدر و حصار راهی مکه می‌شوند و در مسیر، چند ماه در بجایه (زادگاه مریم) می‌مانند. در بجایه کتابی می‌نویسد که حصار آن را «انشاءالدوائر والجداول» می‌نامد. مریم و زینب در بجایه می‌مانند و ابن‌عربی و حصار از راه دریا به قاهره می‌روند. در قاهره به دیدن حریری می‌رود و می‌بیند «خیاط»، برادر حریری فلج شده است. حصار در قاهره از دنیا می‌رود و به مکه نمی‌رسد. ابن‌عربی در این سفر، وتد دوم خویش را می‌یابد که همان برادر افلیج حریری است. البته وتد اصلی مرده است و خیاط وارث او است. خیاط به ابن‌عربی سفارش می‌کند که سفرش به مکه را کامل کند (همان: ۲۴۵-۲۱۸).

سفر ششم: کهن‌الگوی عاشق

ششمین کهن‌الگو، کهن‌الگوی عاشق است. ابن‌عربی در سفر ششم، به نظام دختر زاهر اصفهانی دل می‌بازد و عاشق او می‌شود. ابن‌عربی و بدر به مکه می‌رسند و اولین حج خود را انجام می‌دهند. بعد از آن، ابن عربی بدر را به بجایه می‌فرستد تا مریم و زینب را بیاورد. زینب در راه مکه، جانش را از دست می‌دهد. مریم بعد از مرگ زینب، نسبت به ابن‌عربی احساس ناخوشایندی پیدا می‌کند و او را ترک می‌کند و به بجایه برمی‌گردد. ابن‌عربی در مکه به حلقه‌های درس حنبلی می‌رود. با مکین‌الدین زاهر اصفهانی آشنا می‌شود و به حلقه‌های درس او نیز می‌رود. پس از آن، ابن‌عربی برای آموختن بیشتر، نزد خواهر زاهر، فخرالنساء می‌رود که به علت پیری، حلقه‌های درسش را تعطیل کرده است. در آنجا با نظام دختر زاهر آشنا می‌شود و برای نخستین‌بار و حتی آخرین‌بار عاشق می‌شود. ابن‌عربی و نظام با هم برای درس نزد فخرالنساء می‌رفتند و این درس برای ابن‌عربی هم درس عشق بود و هم درس عقل. او عشق و دلتنگی‌هایش نسبت به نظام را به صورت شعر درمی‌آورد و نام کتاب را «ترجمان الاشواق» می‌گذارد. ابن‌عربی در این دوران، در میان تمام احساس‌های خویش سردرگم شده است و سرانجام از عشق خود به نظام می‌گوید (علوان، ۱۳۹۷: ۲۵۴-۲۸۱).

سفر هفتم: کهن‌الگوی ویرانگر

کهن‌الگوی ویرانگر، قهرمان را به رهایی از دلبستگی‌ها ترغیب می‌کند و آنچه برای قهرمان ارزشمند است، از او می‌گیرد (پیرسون، ۱۳۹۴: ۲۴۶). در سفر هفتم، ابن‌عربی از نظام خواستگاری می‌کند، اما نظام درخواست ازدواج او را نمی‌پذیرد و او را از خود می‌راند. ابن‌عربیِ چهل ساله که عمرش را تباه‌شده و بی‌حاصل و در گمراهی سپری شده می‌بیند، به قصد توبه، شروع به طواف می‌کند. او در این میان، ناامید می‌شود و شاگردانش را رها و درس را تعطیل می‌کند و از نوشتن کتاب «فتوحات مکیه» دست می‌کشد. بی‌هدف و سرگردان است (علوان، ۱۳۹۷: ۲۹۴-۳۰۶). اسحق قونوی که در این سفر با ابن‌عربی آشنا شده است، به او توصیه می‌کند: «تا زمانی که دلت پاک نشود، خداوند وتد دیگری را آشکار نخواهد کرد» (همان: ۳۰۸).

ضمن اینکه او در این سفر به‌دلیل نوشتن کتاب «ترجمان الاشواق» مورد سرزنش پدر

نظام قرار می‌گیرد. یک سال بعد از اینکه ابن‌عربی مکه را ترک می‌کند و به دمشق می‌رود، نامه‌ای از پدر نظام به او می‌رسد که او را به‌دلیل نوشتن «ترجمان الاشواق» سرزنش می‌کند؛ زیرا اهل مکه، او و دخترش را رانده‌اند و آنها مجبور به ترک مکه شده‌اند، چون ابن‌عربی نام نظام را در شعرهایش آورده است (علوان، ۱۳۹۷: ۳۱۲-۳۲۰). بنابراین در این سفر، کهن‌الگوی ویران‌گر فعال شده است و ابن‌عربی، علاوه بر طرد شدن از طرف معشوق و دل کندن و رفتن از آن دیار، از درس و شاگردان و نوشتن کتاب نیز دست می‌کشد و سرگردان و راهی دیاری دیگر می‌شود و حتی مورد سرزنش هم قرار می‌گیرد.

سفر هشتم: آفرینش‌گر

این کهن‌الگو، زمینه‌ای را مهیا می‌کند که انسان، سرنوشت خویش را از نو بسازد و در این راه با کمک تخیل و خلاقیت، آنچه را لازم است، کشف کند (پیرسون، ۱۳۹۴: ۲۹۸). ابن‌عربی در سفر هشتم، لازم دید برای دفاع از خود و نظام، شرحی بر «ترجمان الاشواق» بنویسد و از «نشانه‌ها و رموز الهی و الهامات روحانی و مناسبات آسمانی» پنهانی آن بگوید (علوان، ۱۳۹۷: ۳۲۷). او که حالا از قضاوت‌ها دلش گرفته است، برای آنکه اندوه دلش کم شود، به شهرهای حلب، حماه، موصل و ماردین سفر می‌کند. در حلب، او را به خاطر «ترجمان الاشواق» به مسجد راه نمی‌دهند. ابن‌عربی این اتفاق را نشانهٔ سفر می‌بیند و تصمیم می‌گیرد برای دیدار خیاط و حریری به قاهره برود. در قاهره، او را به‌دلیل آنکه خود را خاتم الاولیا می‌داند و اولیا را برتر از پیامبران می‌داند و به خاطر عقیدهٔ یکی دانستن خالق و مخلوقات، به زندان می‌برند. وقتی در زندان است، وارد مکاشفات غیبی می‌شود و سفرهایش قطع نمی‌شود. او در عالم کشف به هر جا که می‌خواهد، سفر می‌کند و قلبش در جهان و در میان مردگان و زندگان و تمام شیوخی که شوق دیدارشان را داشته، در گردش است. در محکمه، شخصی به نام ابوالحسن بجایی او را شفاعت می‌کند و ضمانت می‌کند که ابن‌عربی پس از آزادی، قاهره را ترک خواهد کرد. ابن‌عربی را آزاد می‌کنند. ابوالحسن بجایی به ابن‌عربی سفارش می‌کند که به بغداد برود، زیرا وتد سوم در بغداد منتظر او است. ابوالحسن، همان وتد دوم ابن‌عربی است که پیش از دیدار با او، مرده است و وظیفه داشته که او را از زندان برهاند و به سمت وتد سوم بفرستد. او پس از اینکه به ابن‌عربی توصیه می‌کند که قلبش را پاک نگه دارد، به گورش بازمی‌گردد (همان: ۳۲۹-۳۴۵).

در همین سفر، ابن‌عربی با سودکین آشنا می‌شود و سودکین در سفر بغداد و تا پایان عمر، همراه او می‌ماند. آنها به بغداد می‌روند و در آنجا، حلقه‌های درس برگزار می‌کنند. ابن‌عربی در بغداد، خبر درگذشت شیخ زاهر را که چندی پیش با دخترش به بغداد آمده بودند، می‌شنود. پس به دیدار نظام می‌رود و دوباره از عشق خود به او می‌گوید و درخواست ازدواج می‌کند. اما نظام با وجود اینکه عاشق ابن‌عربی است، باز هم درخواست او را رد می‌کند (علوان، ۱۳۹۷: ۳۴۷-۳۶۷) و به او می‌گوید: «من وتد سوم تو هستم... وتد چهارم، آخرین وتد در ملطیه منتظر توست. به آنجا برو تا قلبت آرام گیرد» (همان: ۳۶۸).

سفر نهم: کهن‌الگوی حاکم

در کهن‌الگوی حاکم، قهرمان نسبت به دیگران، احساس مسئولیت می‌کند و به یک وحدت درون خویشتن می‌رسد (پیرسون، ۱۳۹۴: ۳۲۳). در سفر نهم، ابن‌عربی توشهٔ سفر به ملطیه را فراهم می‌کند؛ اما تردید دارد، چون در بغداد، روح ناآرامش، آرام گرفته بود. تصمیم می‌گیرد از راه شمال به ملطیه برود؛ ولی به‌دلیل جنگ میان موصل و گرجستان، مجبور می‌شود از راه حلب، یعنی از غرب برود و مدتی را در حلب می‌ماند. در حلب، خوابی می‌بیند که تعبیر آن، ازدواج است. در این شهر با فاطمه که همسرش در جنگ شهید شده است، ازدواج می‌کند. سپس ابن‌عربی به قصد رفتن به دمشق، سفر می‌کند؛ اما میان راه کشفی بر او نازل می‌شود و قاطرش او را به بقاع می‌برد. همان‌طور که قصد رفتن به ملطیه داشتند، اما سر از حلب درآوردند، این‌بار هم قصد رفتن به دمشق دارند، ولی به بقاع می‌رسند. در بقاع، پیرمردی که ابن‌عربی او را در کشف الهی خویش دیده بود، در غاری، منتظر آنهاست. ابن‌عربی به همراه بدر و سودکین نزد او می‌روند. پس از آن، ابن‌عربی به ملطیه سفر می‌کند و در آنجا، اسحق به دیدار او می‌آید. اسحق زمانی که می‌خواهد به جنگ برود، همسرش صفیه و فرزندشان محمد (صدرالدین قونوی) نزد ابن‌عربی و همسرش می‌مانند. فاطمه (دومین همسر ابن عربی)، فرزندی به دنیا می‌آورد که نام شوهر شهید فاطمه را برای او انتخاب می‌کنند و او را عمادالدین می‌نامند (علوان، ۱۳۹۷: ۳۷۴-۴۱۵).

سفر دهم: کهن‌الگوی جادوگر

در این سفر با پیدا شدن شمس تبریزی در زندگی ابن‌عربی به عنوان وتد چهارم، با

شخصیت متفاوتی از صوفیان و عارف‌های دیگر مواجه هستیم که چیزی از خود نمی‌گوید، خانقاه را به خاطر غذاهایش دوست دارد و در بازار فال می‌گیرد.

سفر دهم، فصل پرماجرایی از زندگی و سرگذشت ابن‌عربی است. حلقه‌های درس او، در صحن بزرگ مسجد جامع ملطیه برگزار می‌شود و از ملیت‌های گوناگون شاگرد دارد. در همین اوضاع و احوال، همسر شهید فاطمه که در واقع اسیر شده و شهید نشده بوده است، پیدایش می‌شود و ابن‌عربی با بحرانی جدی روبه‌رو می‌شود و این اتفاق را آزمون الهی می‌داند. ابن‌عربی با فاطمه و عماد (همسر فاطمه) به توافق می‌رسند که فاطمه و ابن‌عربی از یکدیگر جدا شوند، با این شرط که فاطمه و شوهرش به خاطر عمادالدین (فرزند فاطمه و ابن‌عربی) در ملطیه بمانند. پس از این ماجرا، ابن‌عربی برای یافتن آرامش روانی، همراه با اسحق، دو سفر به قونیه و سیواس می‌رود و اسحق می‌میرد. پس از مرگ اسحق، ابن عربی با صفیه (همسر اسحاق) ازدواج می‌کند و صدرالدین فرزندخواندهٔ او می‌شود. در همین فصل است که بدر می‌میرد و سعدالدین (فرزند صفیه و ابن‌عربی) متولد می‌شود (علوان، ۱۳۹۷: ۴۲۲-۴۵۱).

پس از آن، ابن‌عربی برای اعتکاف به همراه سودکین به خانقاهی بیرون از ملطیه می‌روند و در آنجا با درویشی اهل خوی آشنا می‌شوند که آن حلقه را اداره می‌کند، اما نه کسی طریقش را می‌داند و نه کسی شیخش را می‌شناسد و هرگاه می‌پرسند از کجا آمده‌ای؟ می‌گوید: «از پیش خدا» و هرگاه می‌پرسند: کجا می‌روی؟ می‌گوید: «پیش خدا». روزی ابن‌عربی از او می‌پرسد: «در خانقاه چه می‌کنی؟!» و او پاسخ می‌دهد: «به خاطر غذاهایش که لذیذند! لذیذ». از فردای آن روز درویش، دیگر به خانقاه نمی‌آید (همان: ۴۵۲) و همه فکر می‌کنند که او یک غیر صوفی و از مردمان عادی بوده است. اما کشفی بر ابن‌عربی نازل می‌شود: «به‌به! مبارکت باد ای شیخ اکبر! ای یاقوت سرخ! وتد چهارم تو از نزدت رفت و تو بی‌خبر ماندی!» (همان: ۴۵۳).

ابن‌عربی به ملطیه بازمی‌گردد و سودکین برای او خبر می‌آورد که آن درویشی که در خانقاه دیده بودند، در بازار، فال‌گیری می‌کند. آنها نزد او می‌روند و آن درویش می‌گوید که وتد چهارم ابن‌عربی است (همان: ۴۵۴-۴۵۶).

در سفر دهم، «شمس تبریزی» که وتد چهارم ابن‌عربی است، به او توصیه می‌کند که

قلب خود را با عشق پاک نگه دارد (علوان، ۱۳۹۷: ۴۵۶) و می‌گوید: «هرچه می‌خواهی بکن و هر که می‌خواهی باش. خداوند قلب تو را به چهارمیخ کشید و از این پس، دیگر نخواهی لغزید» (همان: ۴۵۷) و به او سفارش می‌کند: «هروقت سرگردان شدی، سفر کن» (همان). شمس قصد رفتن دارد که ابن‌عربی اعتراض می‌کند که با سه وتد پیشین، وقت گذرانده و از آنها آموخته است. شمس پاسخ می‌دهد: «از من چیزهای بهتری آموخته‌ای» (همان) و در جواب ابن‌عربی که «چه آموخته‌ام؟» (همان) پاسخ می‌دهد: «عشق...» (همان) و «هر کجا باشی، من هم با تو خواهم بود؛ چراکه تو به عشق، ایمان داری. مذهب ما عشق است و عشق، زنجیری است که قلوب خلق را به هم متصل می‌کند و اگر حلقه‌ای گسست، حلقهٔ دیگری، جای آن را خواهد گرفت» (همان: ۴۵۸). شمس در همین دیدار کوتاه در بازار و با کلامی مختصر، آنچه را لازم است، به ابن‌عربی می‌گوید و می‌رود.

سفر یازدهم: کهن‌الگوی فرزانه

کهن‌الگوی فرزانه «به ما کمک می‌کند تا با واقعیت زندگی روبه‌رو شویم، به فراسوی خویشتن کوچکمان برویم و با حقایق کیهانی، یکی شویم» (پیرسون، ۱۳۹۴: ۱۱۴). در این سفر، ابن عربی که پس از یافتن چهار وتد خویش به چهارمیخ کشیده شده و به یگانگی با حقایق کیهانی رسیده است، یک سال کامل خلوت می‌کند و به جز چوپانی که برایش آب و غذا می‌آورد، کسی را نمی‌بیند. او به این یقین رسیده است که تنها رفیق او، خداوند است «و راه تنها به سمت او می‌رود» (علوان، ۱۳۹۷: ۴۶۴). پس از آن تصمیم می‌گیرد که بار دیگر سفر کند و به دمشق که محل فرود عیسی(ع) در قیامت است برود، زیرا اعتقاد دارد که توبه‌اش عیسوی بوده است.

ابن‌عربی در دمشق، حلقهٔ درس برگزار می‌کند؛ اما قاضی‌القضات دمشق از او می‌خواهد دربارهٔ گفته‌هایش درباره ایمان فرعون و الوهیت بت‌ها میانه‌روی کند و سبب تحریک عوام نشود. همچنین پادشاه او را احضار می‌کند که فقیهان نسبت به خطرها و گمراهی مطالب کتاب «فصوص‌الحکم» هشدار داده‌اند؛ اما ابن‌عربی می‌گوید که تنها برای آنکه در محل گام‌های مبارک عیسی و فرودگاه او بمیرد، به دمشق آمده است. در این سفر او به ۶۳ سالگی رسیده است و این سن را کمال عمر می‌داند؛ زیرا عمر پیامبر در

این سن به پایان رسیده است. پس تصمیم دارد به حلقه‌های درس برود و هرچه می‌داند بگوید و هرچه خداوند برایش کشف کرده است، بنویسد (علوان، ۱۳۹۷: ۴۷۸- ۴۶۵).

سفر پایانی: کهن‌الگوی لوده

کهن‌الگوی لوده با انرژی گستاخانه‌ای برای طبقه‌بندی‌ها و حد و مرزهای اجتماعی، ارزش و اعتباری قائل نمی‌شود (پیرسون، ۱۳۹۴: ۳۸۸). ابن‌عربی نیز در این آخرین سفر که به مرگ او منجر می‌شود، حاضر به بازگشت از حرف‌ها و اعتقاداتش نمی‌شود و به خواستهٔ حاکمان عمل نمی‌کند. به عبارتی او برای ملزومات اجتماعی، اهمیتی قائل نمی‌شود و حتی در این راه، سختی را به جان می‌خرد. در سفر پایانی، ابن‌عربی در دمشق، سخت‌ترین دوران زندگی‌اش را می‌گذراند. به هفتاد سالگی می‌رسد و علاوه بر پیری، دچار فقر و تهی‌دستی می‌شود. شکایت‌ها علیه او به قاضی افزایش می‌یابد و مستمری او قطع می‌شود. دیگر به خانقاه نمی‌رود و برای امرار معاش، مجبور به کارگری می‌شود. اما چون پیر و خمیده است، کسی او را برای کار نمی‌برد. به عنوان سرایدار همراه با خانواده‌اش به مزرعه‌ای می‌روند و روزهای آخر عمرش را با وجود پیری و ناخوش‌احوالی به سرایداری می‌گذرانند. با آنکه می‌داند اگر از حرفش بازگردد، مستمری‌اش را چندبرابر می‌کنند و سکه و زر به او می‌بخشند، باز هم این کار را نمی‌کند؛ زیرا بازگشت از اعتقادات و حرف‌هایش برای او از کار کردن در مزرعه سخت‌تر و تلخ‌تر است. او برای امور دنیایی یا رفاه زندگی، حاضر به همراه شدن با خواسته‌های حاکمان نمی‌شود و تنها منتظر مرگ و رفتن از این جهان است.

سرانجام ابن‌عربی در جمع معترضانی که به حکومت اعتراض داشتند، با برخورد تازیانهٔ یکی از نظامیان به شانه‌اش، زیر پای معترضان می‌افتد و همین سبب مرگ او می‌شود. همان‌طور که نویسنده لحظات پیش از تولد ابن‌عربی را از زبان او توصیف می‌کند، لحظات پس از مرگ هم از زبان او توصیف می‌شود. او می‌تواند ببیند تا زمانی که صورتش را با کفن می‌پوشانند و می‌تواند بشنود، تا زمانی که خاک را در گور روی او می‌ریزند. اما تنها صدایی که پس از ریختن خاکِ گور هم قطع نمی‌شود، صدای گریه‌های سودکین است (علوان، ۱۳۹۷: ۴۹۲-۴۹۸).

واژهٔ سفر در ادبیات عرفانی، گاهی مترادف با واژهٔ مرگ به کار رفته است؛ زیرا در تفکر و اندیشهٔ عرفانی، مرگ نیز سفری است از جهان فانی به سرای باقی (آریان، ۱۳۸۸:

۱۷۳). داستان زندگی و سرنوشت ابن‌عربی با مرگ او به پایان می‌رسد و این فصل، تنها فصل کتاب است که روایتی از نسخهٔ خطی ندارد. با مرگ ابن‌عربی، یعنی آخرین سفر او، رمان به پایان می‌رسد.

نتیجه‌گیری

سفرهای دوازده‌گانه ابن‌عربی در رمان «الموت الصغیر» یا «گاه ناچیزی مرگ»، با «نظریهٔ سفر قهرمان» پیرسون مطابقت بسیار دارد. دوازده کهن‌الگویی که پیرسون در این نظریهٔ معرفی می‌کند، به همان ترتیبی که او نام می‌برد، با فصل‌های (سفرهای) این رمان، همسانی دارد.

- سفر اول که به دنیا آمدن و پا گذاشتن ابن‌عربی از رحم مادر به این جهان است، با کهن‌الگوی معصوم مطابقت دارد.
- در سفر دوم، ابن عربی با جدا شدن از دایه‌اش «فاطمه»، کهن‌الگوی یتیم را تجربه می‌کند.
- در سفر سوم، برای رسیدن به هدف‌ها و زندگی‌ای که خود آن را درست می‌پندارد، تلاش می‌کند و کهن‌الگوی جنگجو را تجربه می‌کند.
- در سفر چهارم نیز کهن‌الگوی حامی فعال می‌شود و ابن‌عربی در نبود پدر و مادرش، دو خواهر کوچک‌ترش را حمایت می‌کند.
- در سفر پنجم نیز کهن‌الگوی جست‌وجوگر با جست‌وجوی فراوان ابن‌عربی برای یافتن وتد دومش در هر مکان و زمانی نمود می‌یابد.
- در سفر ششم، ابن‌عربی عاشق نظام می‌شود که بیانگر کهن‌الگوی عاشق در این سفر است.
- در سفر هفتم، کهن‌الگوی ویران‌گر با از دست دادن‌ها، ترک معشوق و سرگردانی ابن‌عربی نشان داده می‌شود.
- در سفر هشتم، کهن‌الگوی آفرینش‌گر با دفاع ابن‌عربی از خودش و نظام با نوشتن شرحی بر ترجمان‌الاشواق و کشفیات او در زندان دیده می‌شود.
- در سفر نهم، کهن‌الگوی حاکم با احساس مسئولیت ابن‌عربی نسبت به خانوادهٔ

دوستش بیان می‌شود.

- در سفر دهم، کهن‌الگوی جادوگر با پیدا شدن عارف فال‌گیر فعال می‌شود.
- در سفر یازدهم، کهن‌الگوی فرزانه با پیدا شدن چهار وتد ابن‌عربی و رسیدن او به یگانگی با حق و به چهار میخ کشیده شدن او تجربه می‌شود.
- در سفر پایانی، کهن‌الگوی لوده با بریدن ابن‌عربی از حاکمان و ایستادن او بر سر اعتقاداتش و به هیچ انگاشتن حاکمان و حرف آنان و اهمیت ندادن ابن‌عربی به موازین و ملزومات اجتماعی حاکمان، نشان داده می‌شود.

منابع

آریان، حسین (۱۳۸۸) «سفر از منظر قرآن، عرفان و ادبیات عرفانی»، فصلنامهٔ ادبیات فارسی، سال پنجم، شمارهٔ ۱۳، صص ۱۷۰-۱۹۳.

ابن‌عربی، محمدبن علی (۱۳۸۵) فصوص الحکم، ترجمه، توضیح و تحلیل محمدعلی موحد و صمد موحد، تهران، کارنامه.

استیس، والتر ترنس (۱۳۷۵) عرفان و فلسفه، ترجمهٔ بهاءالدین خرمشاهی، تهران، سروش.

ایزدی، زهرا و علی اسودی (۱۴۰۰) «بررسی کهن‌الگوی حاکم در رمان موت صغیر بر اساس نظریه پیرسون کی‌مار»، نشریهٔ ادب عرب، دورهٔ سیزدهم، شمارهٔ ۴، صص ۱-۱۵.
Doi: https://doi.org/10.22059/jalit.2021.316086.612338.

ایزوتسو، توشی‌هیکو (۱۳۷۲) «زندگی و اندیشهٔ ابن‌عربی»، ترجمهٔ همایون همتی، کیهان فرهنگی، سال دهم، شمارهٔ ۱، صص ۳۸-۴۱.

باقی‌نژاد، عباس (۱۳۹۹) «زندگی‌نامه‌نویسی: ماهیت، ساختار، گونه‌ها»، پژوهش‌های نثر و نظم فارسی، سال پنجم، شمارهٔ ۱۱، صص ۱۸۳-۲۰۸.

برزگر خالقی، محمدرضا (۱۳۷۱) «دربارهٔ زندگی، آثار و افکار ابن‌عربی»، ادبستان فرهنگ و هنر، شمارهٔ ۳۴، صص ۶-۱۳.

بهارنژاد، زکریا (۱۳۸۶) «ابن‌عربی و نظریه وحدت وجود»، فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینهٔ معرفت، شماره ۱۰، صص ۴۳-۶۵.

پارسی‌نژاد، کامران (۱۳۸۵) «زندگی‌نامه داستانی»، ماهنامهٔ ادبیات داستانی، سال دوازدهم، شمارهٔ ۱۰۴، صص ۲۱-۲۳.

پیرسون، کارول (۱۳۹۴) بیداری قهرمان درون، ترجمه فرناز فرود، تهران، کلک آزادگان.

جهانگیری، محسن (۱۳۹۴) محی‌الدین ابن‌عربی (چهرهٔ برجستهٔ عرفان اسلامی)، چاپ هفتم، تهران، دانشگاه تهران.

چیتیک، ویلیام (۱۳۸۴) عوالم خیال (ابن‌عربی و اختلاف ادیان)، ترجمهٔ قاسم کاکایی، تهران، هرمس.

حیدری، طاهره (۱۴۰۰) «بررسی شخصیت‌شناختی ابن‌عربی در رمان موت صغیر اثر محمدحسن علوان بر پایهٔ کهن‌الگوی آنیما»، پژوهش‌های ادب عرفانی، سال پانزدهم، شمارهٔ ۲ (پیاپی ۴۷)، صص ۳۷-۵۲.

خزایی، محمد (۱۳۸۸) «ترجمان الاشواق: نمادپردازی انسان کامل»، کتاب ماه ادبیات، شمارهٔ ۲۷ (پیاپی ۱۴۱)، صص ۲۱-۲۵.

ردة حسین الحارثی، سمیرة (۲۰۱۷م) المکان، الصورة والدلالة؛ روایة موت صغیر لمحمد حسن علوان نموذجا، حولیة کلیة اللغة العربیة بنین بجرجا، جامعة الأزهر، العدد الحادی و العشرون، الجزء الرابع،

ص ۳۵۹۲.
شجاری، مرتضی (۱۳۸۹الف) «علم و معرفت از دیدگاه ابن‌عربی»، پژوهشنامهٔ عرفان، سال دوم، شمارهٔ ۳، صص ۱۹-۴۱.
---------- (۱۳۸۹ب) «غایت سیر و سلوک از دیدگاه ابن‌عربی»، مطالعات عرفانی، شمارهٔ ۱۱، صص ۱۱۵-۱۴۴.
طاهریان، مهدی (۱۳۸۹) «وحدت شخصی وجود ابن‌عربی و لوازم آن»، فصلنامهٔ فلسفه و کلام اسلامی آینهٔ معرفت، شماره ۲۴، صص ۵۵-۸۰.
فخار نوغانی، وحیده (۱۳۹۴) «بررسی معانی سفر آفاقی و دستاوردهای آن از منظر عرفای مسلمان»، فصلنامهٔ عرفان اسلامی، سال یازدهم، شمارهٔ ۴۳، صص ۱۴۱-۲۲۱.
قربی، یونس (۱۳۹۹) «شخصیت و شخصیت‌پردازی در رمان *موت صغیر* اثر محمدحسن علوان»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی زبان، ادبیات، تاریخ و تمدن، تفلیس، گرجستان.
قلیچ، محمود ارول (۱۳۹۱) آفاق عرفان ابن‌عربی، ترجمهٔ توفیق هاشم‌پور سبحانی، تهران، هرمس.
العبادی، قطب‌الدین ابوالمظفر (۱۳۴۷) التصفیه فی احوال المتصوفه، تصحیح غلام‌حسین یوسفی، تهران، بنیاد فرهنگ.
عداس، کلود (۱۳۸۲) ابن‌عربی؛ سفر بی‌بازگشت، ترجمهٔ فریدالدین رادمهر، تهران، نیلوفر.
--------- (۱۳۸۷) در جست‌وجوی کبریت احمر، ترجمهٔ فریدالدین رادمهر، تهران، نیلوفر.
علوان، محمدحسن (۲۰۱۷) الموت الصغیر، بیروت، دارالساقی للطباعة والنشر.
---------- (۱۳۹۷) گاه ناچیزی مرگ، ترجمه امیرحسین الهیاری، تهران، مولی.
غیبی، عبدالاحد و مسعود باوان پوری و مهین حاجی‌زاده و خلیل پروینی (۱۳۹۹) «الاتصال غیراللفظی فی روایه موت صغیر لمحمدحسن علوان دراسه سیمیولوجیه»، نشریه بحوث فی‌اللغه العربیه و آدابها، شمارهٔ ۲۳، صص ۱۰۹-۱۲۴.
کاظم علیلو، سهیلا (۱۴۰۰) بررسی و تحلیل عناصر داستانی رمان موت صغیر، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات عربی، استاد راهنما عبدالاحد غیبی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
کاکایی، قاسم (۱۳۷۹) «کاوشی در مشرب فکری ابن عربی»، فصلنامهٔ اندیشهٔ دینی دانشگاه شیراز، دورهٔ دوم، شمارهٔ ۱ و ۲ (پیاپی ۵ و ۶)، صص ۱۱۵-۱۴۰.
کاویانی، منصوره (شیوا) (۱۳۶۸) «زندگی، آثار و عقاید ابن‌عربی»، کیهان فرهنگی، سال ششم، شمارهٔ ۵، صص ۱۶-۲۱.
ناظمیان، رضا و محمدهادی مرادی و هادی عزیزی (۱۴۰۰) «تحلیل روایه موت صغیر علی اساس المنهج النفسی (نظریات فروید و لاکان نموذجا)»، نشریه اللغه‌العربیه و آدابها، دورهٔ هفدهم، شمارهٔ ۵۱، صص ۵۴۷-۵۷۳.